

תקציר

מלחמת יום הכיפורים היא אירוע חשוב בתולדות ישראל, ולפיכך לכתיבה ולמחקרים על אודותיה יש ערך להנחלת תולדותיה ומורשתה ולהנצחת נופליה. המאמר בוחן את המחקרים ההיסטוריים על המלחמה בפרספקטיבה של חמישים שנה. המחבר, פרופ' יואב גלבר, מומחה למלחמת יום הכיפורים ואף השתתף בוועדת אגרנט שקמה לאחר המלחמה, עומד על חשיבותה בשיח הציבורי והמחקרי, ומראה שלמרות העיסוק הרב בה הכתיבה עליה עודנה לוקה בחסר. כמו כן הוא סוקר את המגמות המרכזיות שהתפתחו בעקבות המלחמה: המחדל, ספרות האפולוגטיקה, טראומה לאומית אולטימטיבית והמלחמה כמלחמת ברירה.

המאמר מסיים במבט־על על מצבה הנוכחי של הכתיבה המחקרית על המלחמה, ומפרט את המחקרים המרכזיים שהתפרסמו עליה.

ההיסטוריוגרפיה של מלחמת יום הכיפורים

יואב גלבר¹

מבוא

כמו רוב בני דורי ודור הצעירים מאיתנו עד תריסר שנים, קרוב ליובל שנים קשורים חיי במלחמת יום הכיפורים: בימי הזיכרון, בחברויות ובמפגשים, בחוויות המשותפות, בזיכרונות ובשריטות שנושא עמו כל מי שהשתתף בה. אצלי השתלבה המלחמה גם בדרכי האקדמית, עיצבה אותה ומילאה בה תפקיד נכבד. גילוי נאות: הייתי קשור בדרכים שונות, בצבא ובעיקר באקדמיה, עם חלק גדול מן האנשים שנזכרים או נידונים במאמר הזה, כמורה, כמדריך, כלקטור, כממליץ, כיועץ או כמסייע בדרך לא פורמלית אחרת.

במשך שנה ורבע אחרי המלחמה סייעתי לוועדת החקירה בראשות נשיא בית המשפט העליון, השופט שמעון אגרנט. תפקידי היה בתחילה לארגן את חומר הוועדה - העדויות, המוצגים, מכתבי הציבור ועוד - ולמפתח אותו באופן שיהיה נגיש על פי זמן, מרחב, יחידה/מפקדה או סוגיה. בהמשך העבודה הטילו עליי חברי הוועדה מטלות נוספות, ולקראת סיומה הפקתי את דו"ח הוועדה.

1 יואב גלבר הוא פרופסור אמריטוס באוניברסיטת חיפה. הוא פרסם ספרים ומאמרים רבים על תולדות היישוב העברי ומדינת ישראל, שכמה מהם עוסקים בשורשי הסכסוך הישראלי-ערבי.

במשך 15 חודשים, מתחילת דצמבר 1973 עד לסוף פברואר 1975, זכיתי לעבוד במחיצתם של חמישה אנשים משכמם ומעלה. אין זה אומר שלא טעו או שלא היו להם חסרונות; אני כותב את הדברים דווקא מתוך מודעות לטעויותיהם ולחסרונותיהם ובידיעה שאין אנשים מושלמים. לבד מהזכות הזו, העבודה בוועדה הייתה שער כניסה יחיד במינו לקריירה מחקרית של היסטוריון.

בוועדה התאפשר לי לבחון את חומר המקורות הארכיוני בזמן אמיתי כמעט, בלי להמתין עשרות שנים לפתיחתו כמקובל. חלקו הגדול של החומר עדיין אינו נגיש, ורק לאחרונה הוא מתחיל להיפתח בקצב מהיר קצת יותר. עם זה, למדתי את חשיבותה של הפרספקטיבה לעבודת ההיסטוריון, כזו שלא יכלה להיות לוועדה, וחוויתי בשנים שלאחר מכן את התסכול של מעקב אחרי היווצרות פרספקטיבה מעוותת כתוצאה מאי־ידיעת העובדות או מסילופן המכוון.

בוועדה הייתה לי גם הזדמנות נדירה להשוות בזמן כמעט אמיתי את התיעוד בן הזמן לעדויות המבוססות על זיכרונם של אנשים שנגבו כעבור חודשים אחדים (קל וחומר כעבור עשרות שנים). למדתי שכל שמדובר בחשיפת העבר, יש להתייחס לזיכרון בספקנות רבה ולהמעיט ככל האפשר בשימוש בו, גם אם יש נסיבות שבהן אי־אפשר לוותר עליו כליל. בוועדה הכרתי לא רק את חומר המקורות שכבר נפתח לעיון הציבור, אלא זכיתי לדרוש ולקבל כל חומר שיכולתי להניח כי הוא קיים במערכות המדינה. פריווילגיה כזו אין להיסטוריון הכפוף לזמינותו של החומר ולקצב פתיחתו.

העבודה בוועדה המחישה לי את ההבדל בין חשיבה משפטית לחשיבה היסטורית. החשיבה המשפטית מבוססת על ההנחה כי לכל סוגיה יש פתרון משפטי וכי הדיסציפלינה המשפטית יכולה לתת, בכלים שפיתחה, תשובות לכל עניין בלי קשר לזמן, להיקף, לנורמות, לאמונות ולדעות או למגבלות מוסריות. לבד מההנחה הזאת, שאמנם לא כל המשפטנים שותפים לה, חשיבה משפטית נשענת על קבילות ראיות, על עקרון סופיות הדיון ועל המתח שבין עשיית דין לעשיית צדק. חשיבה היסטורית, לעומת זה, מכירה במגבלות, בהשארת שאלות פתוחות ובדיונים שמסקנותיהם משתנות מפעם לפעם ואינם מסתיימים לעולם.

אחרי הוועדה לימדתי במשך שנים רבות קורסים על המלחמה במכללה לביטחון לאומי, בתוכנית ברק של בית הספר לפיקוד ומטה (פוו"ם)

ובמחזורים הראשונים של המכללה לפיקוד טקטי. במהלך השנים גיבשתי תובנות על המלחמה, על מה שאירע בה ועל מה שקרה לפנייה, והתכוננתי ליום שבו אוכל לחקור אותה מפרספקטיבה היסטורית. לפני שנים אחדות יצא לאור ספרי על גדוד 890 שעמו לחמתי במלחמה ההיא.²

ועדת אגרנט וועדות הבדיקה של צה"ל

2,000 העמודים של דו"ח ועדת אגרנט הם הנדבך הראשון של ההיסטוריוגרפיה של המלחמה ושל החודשים שקדמו לה. למרבה הצער, הם היו גנוזים למעלה מ-20 שנה וגם היום, 50 שנה לאחר האירועים, חלק חשוב מן החומר שעליו התבססו חברי הוועדה אינו נגיש לחוקרים ולציבור. ככל שחומר המקורות של הוועדה נחשף, כך מתגלה שחבריה עשו עבודה יסודית שעומדת על תילה גם אחרי יובל שנים, במסגרת המגבלות האובייקטיביות של היעדר פרספקטיבה והיעדר אפשרות לגשת למקורות זרים, ערביים ואחרים, והמגבלות שהציבה לעצמה, ובראש ובראשונה הגבולות שהוצבו לה בכתב המינוי של הממשלה דאז.

המגבלות האלה הביאו את הוועדה לכמה טעויות, ובהן ניתן למנות את אי-טיפול בחיל האוויר, שרק לאחרונה החלו להופיע מחקרים ביקורתיים על תפקודו במלחמה, את התרכזותה באגף המודיעין במטכ"ל ערב המלחמה ואת החמצתה תהליכים ששורשיהם עמוקים יותר מאירועי החודשים שקדמו למלחמה ונוגעים לראיית המלחמה העתידית והכנתו של צה"ל לקראתה.

במקביל לעבודתה של ועדת אגרנט, חקרו כמה ועדות שהוקמו ביוזמת צה"ל קרבות אחדים במלחמה שמלכתחילה נראו בעייתיים, אם בגלל תוצאותיהם ואם בגלל מספר הנפגעים הגבוה. ועדה בראשות אלוף אלעד פלד חקרה את הקרב בעיר סואץ בשלהי המלחמה, וועדה אחרת בראשות תא"ל יהודה גביש חקרה את קרבות החרמון. קרבות הימים הראשונים ברמת הגולן נחקרו על ידי אל"ם (במיל') יהושע נבו בסיועו של יעקב חסדאי (לפני הצטרפותו לצוות של ועדת אגרנט), והדו"ח שלהם שימש בסיס לפרק בדו"ח הוועדה על קרבות הבלימה בגולן. כל הדו"חות האלה ונוספים נותרו גנוזים בארכיון צה"ל ומערכת הביטחון ולא פורסמו עד היום.

2 יואב גלבר, **לחימת גדוד 890 במלחמת יום הכיפורים**, מערכות, 2015.

השיח הציבורי האינטנסיבי בשנים האחרונות במלחמת יום הכיפורים - במחקר ובפולמוס על אירועי המלחמה, בזיכרונות, בתמונות ובסרטים דוקומנטריים ואחרים ובהנצחת נופלים וקרבות - מדהים בעוצמתו. למיטב זיכרוני, לא היה גל של זיכרון והנצחה בתולדות המדינה שעלה עליו. במשך 50 שנה הופיעו כ-650 ספרים בעברית מסוגות שונות - ספרות יפה, פולמיקה, אפולוגטיקה, זיכרונות ומחקרים בדיסציפלינות שונות - שעוסקים במלחמה ועוד כ-200 ספרים בשפות אחרות.³

אנו חיים בתקופה שבה המונח "מלחמה" מתייחס למלחמת לבנון השנייה ולמבצעים "עופרת יצוקה", "עמוד ענן" ו"צוק איתן". ותיקי ההשייה בלבנון בשנים 1983-2000 תבעו להכיר בשהייתם שם שירות במלחמה, ולאחר שנים של סחבת התקבלה תביעתם. טוב שכך, והלוואי והדורות הצעירים יותר לא יזכו לחוות מלחמות קשות מאלו; אבל במושגים של מלחמת יום הכיפורים, אלו אינן מלחמות. מלחמה זו הייתה אירוע בסדר גודל אחר, והגלים שיצרה ממשיכים להתפשט יובל שנים אחרי שהסתיימה. כל מי שמצוי במרשתת מכיר את האתרים הרבים שעלו בה בשנים האחרונות ומוקדשים לחקר המלחמה ולהנצחת יחידות ויחידים שלחמו בה. מי שחי ברשתות חברתיות מכיר היטב את הקבוצות של ותיקי המלחמה המבקשים ליצור או לחדש קשרים, ולעיתים קרובות נתקל בהן בנשים ובגברים צעירים המחפשים אחרי מי ששירתו עם הוריהם או עם בני משפחה אחרים, כדי לשאוב מהם פרטים על יקיריהם, על מסלול המלחמה שעברו ועל נסיבות נפילתם.

הסיבות למרכזיותה של המלחמה בשיח הציבורי

די בכל אלה לעורר דיון בשאלה מה עשה את מלחמת יום הכיפורים לאירוע מרכזי כל כך בזיכרונם האישי של מי שחוו אותה ובמה שמכונה הזיכרון הקולקטיבי הישראלי. ההסבר הפשוט ביותר, אך לא מספק, הוא ההסבר הביולוגי. בני דור המלחמה ההיא הם היום בני 70 עד 80 ומעלה. חלקם הגדול פנסיונרים או מתקרבים לגיל הפרישה, חופשיים יחסית מטרדות ההווה ופנויים לארגון מפגשים וסיורים, לבוא לכנסים, להקשיב להרצאות ולהתרפק על עברם. התקופה הנוכחית היא בשבילם הזדמנות כמעט אחרונה של דור המלחמה להשפיע על עיצוב מקומה ומקומם בהיסטוריה

3 אתר המרכז למלחמת יום הכיפורים: kippur-center.org.

של מדינת ישראל ובהיסטוריה בכלל. כל זה נכון, אך אינו מסביר את העוצמה של הגל הנוכחי, כי הוא תופס לגבי כל אירוע אחר בעבר. היו אמנם גלי התעוררות בימי שנה עגולים של מלחמת ששת הימים ושל מלחמת לבנון הראשונה, אך עוצמתם ותוחלת חייהם היו נמוכות וקצרות במידה רבה מאלה של מלחמת יום הכיפורים.

הסבר שני, מרוחק במקום ובזמן, הוא השוואתי. ותיקי מלחמת יום הכיפורים אינם היחידים שהתעוררו כעבור 40 שנים. פריץ פישר עורר בתחילת שנות השישים של המאה שעברה ויכוח ער על הסיבות למלחמת העולם הראשונה ועל מקומה בהיסטוריה; דיון שעשה את ההיסטוריוגרפיה הקודמת של המלחמה ההיא למיושנת.⁴ ויכוח ההיסטוריונים בגרמניה בשנות השמונים התחולל 40 שנה אחרי תום מלחמת העולם השנייה. הוא לא היה ויכוח היסטורי מנותק מן ההווה אלא דיון ציבורי תוסס על הזיכרון הגרמני, שלא התנהל בכתבי עת מדעיים אלא בעיקר מעל גבי העיתונים היומיים והתקשורת האלקטרונית.⁵ ההיסטוריונים "החדשים" שלנו הופיעו בסוף שנות השמונים של המאה שעברה, במלאת 40 שנים למלחמת העצמאות, וגם הדיון שהם עוררו בשעתם חרג מן הבמות האקדמיות אל הציבוריות והתרכז בהן תקופה ארוכה.⁶ יש כנראה משהו בפרק הזמן הזה - 40 שנים - שמאתגר לדיון חוזר בעבר.

גם בהסבר הזה המשל אינו דומה בדיוק לנמשל. 40 שנים הן אכן זמן סביר להתפרצות, מסיבות שונות התלויות בזמן ובמקום, של ביקורת רוויזיוניסטית - נכונה או מוטעית - על גרסת עבר שעוצבה, התקבלה והפכה מקובלת ברבים או הגמונית. כזו, למשל, הייתה התקפתם של "ההיסטוריונים החדשים" על "ההיסטוריוגרפיה הישנה", כפי שכינו אותה, של מלחמת העצמאות. לעומת זה, אין ערעור על הסיפור (הנרטיב) ההגמוני של מלחמת ששת הימים, אם כי קיים ויכוח האם תוצאותיה היו ברכה או קללה, חלק מתהליך הגאולה או ראשית שקיעתה של מדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי. המקרה של מלחמת יום הכיפורים בכל

4 Hartmut Pogge von Strandmann, "The Political and Historical Significance of the Fischer Controversy", *Journal of Contemporary History*. Vol. 48, No. 2, Special Issue: *The Fischer Controversy after 50 Years* (April 2013), pp. 251-270

5 יד ושם: **קובץ מחקרים, י"ט**, תשמ"ט, מוקדש לדיון על ויכוח ההיסטוריונים הגרמנים. ראו גם: משה צימרמן, **דרכה המיוחדת של גרמניה בהיסטוריה**, מגנס, 2002.

6 אפרים קארש, **פברוק ההיסטוריה הישראלית: "ההיסטוריונים החדשים"**, הקיבוץ המאוחד, 1999.

זאת שונה מן הדוגמאות האלו, כי העיסוק בה נמשך ברציפות וכמעט ללא שינוי במידת האינטנסיביות שלו. אין לה סיפור (נרטיב) הגמוני, ולמעשה אין לה עדיין נרטיב מבוסס בכלל. כל מה שהיה בה, לפנייה ואחריה שנוי במחלוקת תוססת, ובקושי ישנם ניצנים ראשונים של נרטיב שהנצו בשנים האחרונות ממש, ורחוקים עדיין מלהיות קונצנזואליים או הגמוניים.

הסבר אפשרי שלישי קשור במלחמה שלאחר המלחמה על מקומם של אנשים ויחידות בהיסטוריה שלה. לגל הזה שייכים מאמרים, ראיונות, כתבות וספרי זיכרונות ומחקרים מבוססי זיכרונות ומשקעים שנוצרו אצל מפקדי אוגדות, חטיבות, גדודים, שיטות וטייסות בזמן המלחמה. בעקבותיהם, כמובן, נערכים מסעות של יחסי ציבור בתקשורת הכתובה והאלקטרונית, ברשתות החברתיות, בהשקות מיוחצנות ובשיח הציבורי בכללו. הגל הזה, שראשיתו ב"אבני דרך" של שר הביטחון משה דיין (1976) ובביגרפיה של חנוך ברטוב על הרמטכ"ל דוד אלעזר ("דדו", 1978), דרך ספריהם של אלי זעירא ובני פלד (2004), והוא נמשך עד לשנים האחרונות (ספרו של ישראל טל שהושלם ויצא לאור על ידי בנו יאיר בשנת 2019). גל כזה אמנם אופייני לכל מלחמה, אך לא בעוצמה כזו, והוא נראה כחלק מן הבעיה יותר מאשר כחלק מן ההסבר.

במרוצת השנים שחלפו מאז 1973 התפתחו שני סיפורים מנוגדים שמתמודדים על מקום בשיח הציבורי על המלחמה ועל השלכותיה. נרטיב אחד התפתח מלמעלה, מהמנהיגות האזרחית ובעיקר הצבאית, הופץ על ידן במהלך שנים רבות בסיוע נמרץ של התקשורת, ואמר בערך כך: נכון שהמלחמה נפתחה בנסיבות קשות (ובתוך הנרטיב הזה התפתחו נרטיבי-משנה בכל הנוגע לשאלה מי היה אחראי לנסיבות האלו), אבל בהמשך צה"ל "חזר לעצמו", התעשת, נטל את היוזמה, סיים את המלחמה בטווח תותחים מדמשק ובקילומטר ה-101 מקהיר, ועם ארמייה מצרית מכותרת שניצלה רק הודות להתערבות אמריקאית. משנוכח אנואר סאדאת שאפילו בתנאי הפתיחה האופטימליים מבחינתו הוא לא הצליח להביס את ישראל במלחמה - הוא פנה אל דרך השלום; וההמשך ידוע.

במקביל נלחש, תחילה מפה לאוזן ואחר כך התפרץ על פני השטח, נרטיב שני של לוחמים, פצועים, נכים ושבויים שחזרו ושל הלומי קרב שלא התגברו על הלם החוויות שעברו במלחמה, או שתגובת הקרב תקפה אותם באיחור. הסיפור הזה הבליט צדדים אחרים של המלחמה ונתן עם השנים לגיטימציה לתופעות שעד אז נחשבו בלתי לגיטימיות. הוא התמקד

בתחושת ההפקרה והנטישה, באי־המוכנות, בבדידות, בחד ובחרדה בחזית ובעורף, בחולשה ובחוסר האונים במצבים שונים, באובדן ובשכול, באבל על האמון שאבד, בהלם הקרב, בסבל שבשבי ואחרי החזרה ממנו, בנסיגה ובבריחה במצבים מסוימים. במפורש או במשתמע הוא הצביע או רמז על השחצנות, הזיחות, הנהנתנות, אמות המידה הכפולות והנפילה הגדולה עם פרוץ המלחמה של אלה "למעלה", בלשכות ובקרונוות. הנרטיב הזה מתעלם כמעט לחלוטין מנרטיב הניצחון על הסתעפויותיו השונות. לפי הנרטיב הזה, לא רק שהמלחמה לא הביאה את השלום עם מצרים, אלא שניתן היה להגיע אליו לפני ולחסוך את סבלה ואת קורבנותיה.

בין שני הקטבים האלה התנהל עד כה השיח על המלחמה, ובמרכזו שאלת האשמה והאחריות – לא לקיחתן, חס וחלילה, אלא הבריחה מהן. השיח הזה מתקיים על במות שונות: תקשורתיות (עיתונות, רדיו, טלוויזיה ולאחרונה גם במרשתת, בבלוגים וברשתות חברתיות), ספרותיות (תיעוד, יומנים, מכתבים, פרוזה, שירה ודרמה), קולנועיות (בדיוניות ודוקומנטריות), במות הנצחה, ובשנים האחרונות גם מעל במות אקדמיות. מה שחסר עד לאחרונה בשיח הזה היה בסיס עובדתי־היסטורי; זהו שיח של דעות ורגשות ולא של ידע. לא כל העובדות המועלות בו מוטעות או שקריות (רק חלקן כאלה), אלא שהוא מתנהל בלי שיטה וללא הקשר. כל אחד ואחת בוחרים נקודות לדיון ועובדות או השערות לפי נטיות ליבם. הם משתמשים בהן לצורכיהם תוך התעלמות מעובדות שאינן נוחות להם ומן התמונה הכוללת, ולעיתים גם תוך כדי "טיפול" בעובדות על מנת להתאימן לתמונה הרצויה.

גלגולי דימויה של המלחמה בתודעת הציבור

בתודעה הישראלית עברה מלחמת יום הכיפורים גלגולים אחדים, ובמשך 50 שנה החליפה או, נכון יותר, צברה כמה דימויים. הדימוי הראשון, שנוצר עוד בימי המלחמה, היה של מחדל, והספר הראשון שהתפרסם עליה נשא את השם הזה.⁷ מהותו של המחדל השתנתה פעמים אחדות במרוצת השנים, אך בכל צורותיו של המושג תפס המודיעין מקום מרכזי. תוצאת לוואי של המחדל המודיעיני באי־הספקת התרעה מתאימה לפני

⁷ ישעיהו בן־פורת, יהונתן גפן, אורי דן, איתן הבר, חזי כרמל, אלי לנדאו ואלי תבור, **המחדל**, הוצאה מיוחדת, 1973; יאיר קוטלר, **ההלם**, שוקן, 1974; זאב שיף, **רעידת אדמה באוקטובר**, זמורה, ביתן מודן, 1974.

פרוץ המלחמה. בדימוי הזה של המלחמה היו דומיננטיים הכישלונות המבצעיים בראשיתה והקושי של צה"ל לשוב לשיווי משקל בהמשכה.⁸

ספרות האפולוגטיקה שנכתבה על המלחמה יצרה את דימויה השני כניצחונו הגדול ביותר של צה"ל, והתפתחה מלמעלה כמענה לצמיחה מלמטה של דימוי המחדל. היא ביקשה להכחיש או לתרץ את המחדל ולפרש ולהסביר את ההערכות וההחלטות שקיבלו נשואיה, שלרוב היו גם כותביה, בחודש שקדם למלחמה. היא הודתה בהפתעה ובקשיים שנגרמו בעטיה בשלבים הראשונים של המלחמה, אך בעיקר הדגישה את ההישגים בהמשכה. היא תיארה את המלחמה כניצחון הגדול ביותר בתולדותיו של צה"ל דווקא בגלל תנאי הפתיחה הקשים, מתוך השוואתם למצב הצבאי בסיום המלחמה ולמרות מחיר הדמים ששולם בה. היא התעלמה מן ההשוואה הרלוונטית יותר בין הציפיות מצה"ל והבטחותיו לפני המלחמה לבין ביצועיו במהלכה ואי-יכולתו להביא להכרעה בסופה. כפי שאמרה ראש הממשלה גולדה מאיר שבוע לאחר הפסקת האש: "אובייקטיבית, היתה מלחמה. היא לא הוכרעה. הם במזרח [תעלת סואץ] חלקית ואנו במערב חלקית. מה שהם רוצים הוא שאנו נפנה במערב והם יישארו עם כוח סמלי במזרח. אם תיקו, אז תיקו, אז גם אנו במערב. אם לא, זה הודאה בתבוסה". תיקו, כמובן, אינו הכרעה.⁹

בניגוד לטענות המקובלות, בעיקר של מפקדי הצבא אז, במלחמת יום הכיפורים לא הושגה הכרעה. בניגוד למלחמת העצמאות ולמלחמת ששת הימים, לצד הערבי היו רצון ויכולת להמשיך בלחימה גם לאחר הפסקת האש, כפי שהראו מלחמות ההתשה בסיני ובמובלעת בגולן. אנשי צבא שכפרו בנרטיב "הניצחון הגדול ביותר", כמו יעקב חסדאי או, מאוחר יותר, עמנואל ולד, נדחקו מצה"ל. הביקורת בציבור על הצבא ובעיקר על מפקדיו, במידה שנשמעה, הייתה מינורית ומאופקת.¹⁰

בין הספרים האפולוגטיים שהופיעו בעשורים הראשונים לאחר המלחמה בלטו ספריהם של אנשי הצמרת הצבאית והמדינית שנכתבו על ידם או עליהם. כך, למשל, כרך אחד משני כרכי הביוגרפיה של חנוך ברטוב על

8 בין השאר: חיים הרצוג, **מלחמת יום הדין**, ידיעות אחרונות, 1974.

9 גולדה מאיר לאלון ולגלילי, **יומן לשכת ראש הממשלה**, 31 באוקטובר 1973 שעה 09:30.

10 יעקב חסדאי, **אמת בצל המלחמה**, זמורה-ביתן-מודן, 1978; עמנואל ולד, **קללת הכלים השבורים: דמדומי העוצמה הצבאית והמדינית הישראלית (1967-1982)**, שוקן, 1987.

הרמטכ"ל דוד אלעזר מוקדש למלחמה, וכל ספרו של אלי זעירא עוסק בה ומתגונן מפני ההאשמות שהוטחו בו אחריה. לעומת זה, באוטוביוגרפיה שלו "אבני דרך" התייחס דיין למלחמה בקיצור נמרץ וכמעט אפשר לומר - בקיצור מופגן. את מקומו של ברטוב במקרה של הרמטכ"ל תפס, במקרה של דיין, שלישו בזמן ההוא, אריה בראון.¹¹

בעשורים הבאים פורסמו אוטוביוגרפיות וביוגרפיות על רוב המפקדים הבכירים ואנשי אמ"ן שמילאו תפקידים בכירים במלחמה, ובהם ראש המוסד צבי זמיר, ראש אמ"ן אלי זעירא, אלוף פיקוד הצפון יצחק חופי, מפקדי חיל האוויר וחיל הים בני פלד וזאב אלמוג, מפקדי האוגדות אברהם אדן, אריאל שרון, דן לנר ורפאל איתן, המח"טים אמנון רשף, אורי אור, יוסי פלד ודן שומרון, ומג"דים כמו אביגדור קהלני, יצחק מרדכי, אלישיב שמשי ודורון רובין, עוזר ראש אמ"ן למחקר אריה שלו ומפקד יחידה 848 (לימים 8200) יואל בן-פורת. בקטעים שנוגעים למלחמה, רוב הספרים האלה עוסקים בהצדקה עצמית ובהסברת פעולותיהם, וחלקם גם בהטלת בוז ורפש באחרים. התרומה של רובם לידיעה ולהבנה של מה שהתרחש במלחמה או לפנייה - מעטה.

גם בשנים האחרונות ממשיכה להתפרסם, אף כי בהיקף מצומצם יותר, ספרות אפולוגטית שמנסה לתרץ את מה שאירע ו/או לנקות את הכותבים מאחריות. שלוש דוגמאות לספרים מאוחרים כאלה הם ספרו של יעקב (גי'קי) אבן, סגנו של שרון; ספרו של ישראל טל, שהיה סגן הרמטכ"ל במלחמה ויצא לאור לאחר מותו על ידי בנו עם השלמות ממוסמכות; וספרו של הרצל שפיר, שהיה ראש אכ"א במלחמה וראש אג"ס ואלוף פיקוד הדרום אחריה. בשלושתם ניכרים שינויים בהשוואה לקודמיהם: הסתמכות רבה יותר על מסמכים (אף כי עדיין נבחרים) בספרו של טל וגישה של ביקורת עצמית והקשר רחב יותר (1967-1977) בספרו של שפיר. שלושת הספרים אינם חפים משגיאות עובדתיות, אך ניכרת בהם פרספקטיבה שחסרה בספרים המוקדמים יותר.¹²

11 משה דיין, **אבני דרך**, ידיעות אחרונות, 1976; אריה בראון, **משה דיין במלחמת יום הכיפורים**, עידנים, 1992; חנוך ברטוב, **דדו: 48 שנה ועוד 20 יום, יומן המלחמה**, דביר, 2002 (מהדורה ראשונה 1978).

12 יעקב אבן ושמחה מעוז, **בנקודת הכובד - המצביאות בחזית התעלה במלחמת יום הכיפורים**, מודן, 2012; ישראל טל ויאיר טל, **פרקים למלחמת יום הכיפורים**, ידיעות ספרים, 2019; הרצל שפיר, **מלחמת יום הכיפורים מבט שונה: האירועים שקדמו והובילו למלחמה, מהלך המלחמה, תוצאותיה והשלכותיה, 1967-1977**, מודן, 2020.

בנוסף לכך קיימת ספרות עשירה שנכתבה על ועל ידי מאות חיילים מן השורה וקצינים זוטרים - זיכרונות ועדויות מקרבות, ספרות בדיונית עם רקע מציאותי, יומני מלחמה ושבי וספרי זיכרון והנצחה. מספרות זו עולה תמונה קשה ושונה מאוד מזו המתוארת בספרות האפולוגטית, שמעידה על חוסר הרלוונטיות של האפולוגטיקה למי שחווה את המלחמה על בשרו. ממאות הספרים מן הסוגה הזו בחרתי לציין את ספרו של הרב הטנקיסט חיים סבתו, "תיאום כוונות", ואת ספרו של מעוזיה סגל, "עדויות מגובה החול"¹³.

דימוי שלישי של המלחמה הוא דימויה כטראומה הלאומית האולטימטיבית. הזעזוע שגרמה המלחמה למי שלחמו בה ולכל הדור שנכח בה נמשך שנים רבות אחריה. מקומו בתודעה הלאומית אמנם מתכווץ עם חלוף הזמן ועליית משקלו היחסי של ציבור שלא היה שותף לחוויות הקשות, אך בקרב ותיקי המלחמה ומשפחותיהם הוא גדל והולך. בשתי רמות, הלאומית והאישית, מלחמת יום הכיפורים נתפסה במשך שנים רבות כטראומה לאומית ואולטימטיבית. הטראומה של היחיד ושל הקבוצה הקטנה תוארה בכתבים רבים של לוחמים, בזיכרונות אישיים, בכתבות ובראיונות בעיתונות הכתובה והמשודרת, בסרטים דוקומנטריים ועלילתיים, ביצירות ספרותיות ובמחקרים היסטוריים, פסיכולוגיים וסוציולוגיים. מחקרו של גדעון אביטל-אפשטיין מנתח את התופעה ואת הכתיבה עליה מרוב צדדיה, אך אין זו היסטוריה של המלחמה - אלא אם טראומה היא כל מה שיש במלחמה ואם היא ממצה את התופעה בכללה - אלא של המשקעים השונים שהשאירה בקרב לוחמיה.¹⁴ אחרי שיצא ספרו של אביטל לאור, התפתחה מאוד המרשתת ועלה משקלה בחיינו. מטבע הדברים, המלחמה הולכת ותופסת גם בה מקום מרכזי, שמתבטא בעיקר באתרים של ותיקי קרבות ושל יחידות שנטלו בהם חלק, ובקבוצות של זיכרון.¹⁵

13 חיים סבתו, **תיאום כוונות**, ידיעות ספרים, 1999; מעוזיה סגל, **עדויות מגובה החול: קרב הצנחנים בחווה הסינית**, מודן, 2007.

14 גדעון אביטל-אפשטיין, **1973 - הקרב על הזיכרון**, שוקן, 2013.

15 אתר חטיבה 14 במרשתת: www.hativa14.org.il; פורטל המרכז לחקר מלחמת יום הכיפורים: <https://kippur-center.org.il>; אתר ההנצחה של הנח"ל המוצנח: https://www.facebook.com/groups/1013783612165321/?multi_permaLinks=2194397054103965¬if_id=1678267639626009¬if_t=group_activity&ref=notif

המלחמה השאירה כ-2,700 משפחות שכולות, אלפי פצועים שחלקם ממשיכים לשאת את נכותם, כמה מאות, שעם הזמן היו לאלפים, של מוכי הלם קרב ועשרות אלפי לוחמים ומפקדים ש-50 שנה אחריה עדיין נושאים עמם שריטות, צלקות, שאלות, חוויות ורגשי אשמה שטורדים את מנוחתם ומשפיעים על חייהם. תוצאות אלה אינן מיוחדות למלחמת יום הכיפורים; הן מלוות, בדרגות עוצמה שונות, את מהלך חייו של כל מי שהשתתף בלחימה כלשהי או עבר אירוע טרור, אבל בניגוד להצגת המלחמה באחד הכנסים אחרי 30 שנה, הן אינן ממירות אותה מטרומה אישית ללאומית.¹⁶

האמירה שנפוצה אחרי המלחמה מפי לא מעט לוחמים - כי עכשיו הם מתחילים להבין את השואה, או את מי שעבר אותה ושרד - חדרה גם לכתיבה עליה. היא מעידה על אי-הבנת השואה יותר מאשר על החוויות הטראומטיות שעברו במלחמה. טראומות לאומיות בתולדות ישראל היו מלחמת החורבן במאה הראשונה לספירה והמרידות במאה השנייה, הפוגרומים שליוו את מסע הצלב הראשון והמגפה השחורה בימי הביניים, גזרות ת"ח ו-ת"ט בראשית העת החדשה, הפוגרומים במזרח אירופה בעקבות מלחמת העולם הראשונה ומעל כולם - השואה במאה העשרים. מלחמת יום הכיפורים רחוקה מרחק רב מן הקטגוריה הזאת. הטראומה הלאומית כביכול היא מניפולציה עיתונאית, טלוויזיונית, קולנועית וספרותית, שנוצרה מהיסטוריה ושיקפה אותה. מדינת ישראל ידעה בתולדותיה הקצרות מלחמות קשות, ומלחמת יום הכיפורים לא הייתה הקשה והעקובה מדם שבהן. בעוצמת הלחימה ובמספר האבדות ליום לחימה, מלחמת ששת הימים המפוארת לא הייתה רחוקה ממנה, והיא כלל אינה בת השוואה למלחמת העצמאות.

דימוי רביעי של המלחמה, שראשיתו כבר בשנות השמונים של המאה שעברה והוא התפשט בעשור האחרון, ממוקד בתקופת בין המלחמות ומתאר את **מלחמת יום הכיפורים כמלחמת ברירה** - מטבע לשון שנכנסה לשימוש אחריה, בעת מלחמת לבנון הראשונה. ראשונים להעלות את הטענה הזאת היו יוסי ביילין וגד יעקובי, שהתבססו בעיקר על זיכרונם כמי שהיו אז בתוך העשייה הפוליטית, ומקורבים - האחד לשמעון פרס

16 משה שמש וזאב דרוי (עורכים), **טראומה לאומית: מלחמת יום הכיפורים אחרי שלושים שנה ועוד מלחמה**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2008, עדנה לומסקי-סדר, **כאילו לא הייתה מלחמה: תפיסת המלחמה בסיפורי חיים של גברים ישראלים**, מאגנס, 1998.

והשני למשה דיין.¹⁷ מאוחר יותר אימצו חוקרים אחדים את עמדתם של מבקרי מדיניות הממשלה מאז מלחמת ששת הימים, והם מבקשים לתת תוקף היסטוריוגרפי-אקדמי לעמדה פוליטית שהושמעה ועדיין מושמעת. הם טוענים כי היה אפשר להגיע עוד לפני המלחמה להסכם שלום כמו זה שהושג עם מצרים בקמפ דייוויד - ובמשתמע, לחסוך את המלחמה ואת קורבנותיה - אלמלא התעקשו ראש הממשלה גולדה מאיר והשרים הקרובים אליה לדחות שתי הצעות שלום מצריות שהוגשו, אחת באמצעות שליח מזכיר האו"ם גונאר יארינג בפברואר 1971 והשנייה באמצעות היועצים לביטחון לאומי חאפז איסמאעיל והנרי קיסינג'ר בפברואר 1973, והיו זהות כמעט למה שהוסכם עליו בהסכם השלום שנחתם בשנת 1979.¹⁸ הצגת הדברים בדרך זו והטיעונים בדבר הצעות שלום שנדחו אינם מחזיקים מים. סאדאת עצמו הודה בכך לפני המטה הכללי שלו בישיבה ב-24 באוקטובר 1972, אותה התחיל בסקירת התפתחותם של יחסי מצרים עם ברית המועצות וסיים בהוראה להתכונן במלוא המרץ למלחמה בתוך חודשים אחדים. פרוטוקול מילולי של הישיבה מצוי בידי, ובו מסביר סאדאת לגנרלים שלו שאת יוזמתו להסדר ביניים תמורת הפסקת אש בת שישה חודשים העלה בפברואר 1971 כדי לחסוך את האבדות הכבדות שיהיו כרוכות בצליחתה של תעלת סואץ. גם חאפז איסמאעיל כתב בספרו שבביקורו בארצות הברית בפברואר 1973 בא לנהל משא ומתן עם קיסינג'ר ולא עם ישראל, הציג את עמדתה של מצרים ולא העלה שום הצעת שלום אלא, כדברי קיסינג'ר, הביא אולטימטום שלא היה ביכולתה של ארצות הברית לקבל. ספרו של איסמאעיל הוא הטוב והאמין מכל ספרי הזיכרונות המצריים, אבל בעניין השיחות הוא מטעה, שכן הוא טוען באופן עקבי

17 יוסי ביילין, **מחירו של איחוד: מפלגת העבודה עד מלחמת יום הכפורים**, רביבים, 1985; גד יעקובי, **כחוט השערה: איך הוחמץ הסדר בין ישראל למצרים ולא נמנעה מלחמת יום הכיפורים**, עידנים, 1989.

18 אורי בר-יוסף, "בין מלחמה לשלום: הצעת ההסדר המצרית מפברואר 1973, הדחייה הישראלית ומלחמת יום כיפור כמלחמת ברירה", **אלפיים - כתב עת רבת-חומי לעיון, הגות וספרות** 31, תשס"ז - 2007, עמ' 125-140; בועז ונטיק וזכי שלום, **מלחמת יום הכיפורים – המלחמה שאפשר היה למנוע: כיצד הושלו המאמצים להסדר מדיני לפני מלחמת יום הכיפורים**, רסלינג, 2012; יגאל קיפניס, **1973: הדרך למלחמה**, דביר, 2012 (ומהדורה זהה, למעט פרק נוסף של השמצות נגדי ונגד ספרי "רהב" שהופיעה [המהדורה, לא ספרי, שהופיע ב-2021] ב-2022); אורי בר יוסף, "מלחמת יום הכיפורים והמודיעין: ההיסטוריוגרפיה של מלחמת יום הכיפורים - דיון מחודש במחדל המבצעי והמדיני", **עיונים בתקומת ישראל** 23, תשע"ד - 2013, עמ' 1-33; יגאל קיפניס, "המפנה בחקר הנסיבות לפרוץ מלחמת יום הכיפורים", **עיונים בתקומת ישראל** 26, 2016, עמ' 41-80.

שהיוזמה להן הייתה של ארצות הברית, בשעה שמהתיעוד האמריקאי וגם הישראלי ברור שהיוזמה הייתה מצרית ולא כוונה לשלום אלא להסכמה אמריקאית-מצרית על הסדר כפוי.¹⁹

מדובר אפוא בשלום מומצא על ידי יגאל קיפניס ועמיתיו, שלא הוצע על ידי מצרים לישראל או לארצות הברית ולכן גם לא נדחה על ידן. אף על פי כן, ההאשמות האלו קיבלו תהודה רחבה בתקשורת ונקלטו בציבור רחב, שמאז המלחמה ראה במדינאים אחראים למחדל, ועתה גם תלה בהם את האחריות לעצם המלחמה בשל החמצת ההזדמנות לשלום כביכול.²⁰

מלחמת יום הכיפורים לא הייתה "מלחמת ברירה". מלחמה שהאויב יוזם היא מלחמת מגן ואינה יכולה מעצם טבעה להיות מלחמת ברירה. הטענות כאילו היא הייתה כזו נגועות בלא מעט מניעים נסתרים. אנשי ציבור, אזרחים מן השורה וחוקרים הטוענים שזו הייתה מלחמת ברירה אינם שונים מאלה שבהם הם תולים את הבחירה בברירת המלחמה, גולדה מאיר ומשה דיין. אלה גם אלה סבלו מן ההיבריס שהשתלט על החברה הישראלית בעקבות מלחמת ששת הימים ומן האשליה שישראל היא מעצמה שעל פיה יישק דבר, והתפתחות הסכסוך תלויה בה, בהתנהגותה ובעמדותיה. לשיטתם של המבקרים את גולדה מאיר ודיין, שלום הוא עניין חד-צדדי הנתון אך ורק בידיה של ישראל; לעמדות הצד הערבי ולהתנהגותו, וגם לאלו של המעצמות, אין חלק בעניין. המציאות שהובילה למלחמה הייתה הפוכה: לישראל ולמעצמות היה אמנם חלק ביצירת הנסיבות שהובילו אליה, אבל הסיבה העיקרית למלחמה הייתה נעוצה בעמדות ובהתנהלות של הצד הערבי. הברירה שעמדה לפני ישראל לא הייתה בין מלחמה לשלום אלא בינה ובין קבלת העמדה המצרית האולטימטיבית כפי הוצגה על ידי איסמאעיל לקסינג'ר בפגישותיהם בפברואר ובמאי

19 פרטוקול של ישיבת המועצה הצבאית המצרית העליונה ב-24 באוקטובר 1972, נספח א' לזיכרונותיו של אדמירל מחמוד פהמי, וחאפז איסמאעיל, **הביטחון הלאומי של מצרים בעידן האתגרים**, עמ' 261-231, קהיר, 2001. תודתי העמוקה לשלמה גואטה ולמתרגם יצחק ורדי שהעמידו לרשותי את החומר.

20 אני רואה את הבמה הנוכחית מתאימה לוויכוח מפורט עם קיפניס. עמדתי בסוגיית "ההצעה" המצרית, נימוקיה והמקורות שעליהם היא מבוססת מתוארים בפרק השמיני אצל: יואב גלבר, **רהב**, דביר, 2021. הקוראים מוזמנים לעיין בו ולגבש את דעתם. למקורות המצוינים שם נוסף עתה ספרו של חאפז איסמאעיל, **הביטחון הלאומי של מצרים בעידן האתגרים**, 2001. מהדורתו הראשונה יצאה ב-1987. המהדורה השנייה מ-2001 הגיעה לידי אחרי יציאת ספרי "רהב" לאור, ובו הוא מצטט בהרחבה מן הפרוטוקולים של שיחותיו עם קיסינג'ר.

1973, עמדה שדיברה על סיום מצב המלחמה לאחר נסיגה מכל השטחים שכבשה ישראל במלחמת ששת הימים ופתרון הבעיה הפלסטינית ובעיית הפליטים, הדדיות בקביעת אזורים מפורזים ויצירתו של מצב אי-הלוחמה החדש בחסות ערביות של האו"ם.

פתיחת הארכיונים והשפעתה

בשנים האחרונות, בעקבות פתיחה מואצת של המסמכים שהוגשו לוועדת אגרנט וחומר ארכיוני נוסף בארכיון המדינה, ניכר שינוי במגמה. הפרסומים שיצאו לאור לאחרונה מציגים תמונה רחבה, מאוזנת ואמינה של המהלכים הדיפלומטיים שקדמו למלחמת יום הכיפורים, כמו גם של המהלכים הצבאיים במלחמה, יותר מזו שהציגו קודמיהם. מאיר בוימפלד וחגי צורף, תחילה כל אחד מהם לחוד ולאחרונה בספרם המשותף, מפריכים את הטענות על מלחמת ברירה כביכול ומסתמכים על מאגר ארכיוני ישראלי רחב יותר מכל מה שהשתמשו בו החוקרים שקדמו להם.²¹

ההתעסקות בהצעות השלום-כביכול המצריות והצגתה של מלחמת יום הכיפורים כמלחמת ברירה הן חלק ממסע הטיה והטעיה שמסתיר את חלקו המרכזי של פיקוד צה"ל באחריות לנסיבות שבהן פרצה המלחמה ונמשכה. הביקורת הציבורית הוטחה בעיקר "בדרג המדיני". היא התחילה כבר במהלך המלחמה ונמשכה בשנים שאחריה - תחילה בתקשורת שמתוך בורות, מגמתיות או שתיהן גם יחד האשימה את ועדת אגרנט בעצימת עין כלפי אחריותו של הדרג המדיני לנסיבות שבהן פרצה המלחמה, ואחר כך גם במחקר שניזון מן התקשורת הזו והזין אותה. יחסם של הציבור, התקשורת והמערכת הפוליטית לצבא (למעט המודיעין הצבאי) בכל הנוגע לנסיבות פריצתה של המלחמה ולביצועיו בהמשכה היה סלחני ואף מגונן. פתיחת החומר הארכיוני, תחילה במשורה ובהמשך בקצב מהיר יותר, החלה לשנות את תמונת המלחמה.

21 מאיר בוימפלד, **קפיצה למים הקרים: המגעים המדיניים בין ישראל, מצרים וארצות-הברית בשנים שקדמו למלחמת יום הכיפורים, 1970-1973**, שני כרכים, אפי מלצר בע"מ, 2017; חגי צורף, "ממשלת גולדה מאיר לפני מלחמת יום הכיפורים – תשובה ליגאל קיפניס", **עיונים בתקומת ישראל**, 28, 2018, עמ' 7-43.

חקר המלחמה

המלחמה הזו אמנם נחקרה יותר מכל מלחמה שקדמה לה, אלא שהמחקר הזה, של ועדת אגרנט, נגנז, וכאשר פורסם כעבור יותר מ-30 שנים הוא כבר לא עניין איש לבד, אולי, מעיתונאים יחידים שטרחו לפרסם קטעי עדויות או דו"חות ששוחררו לפרסום, אך לא הייתה להם תהודה רחבה. החקירה הקיפה את הרקע למלחמה במחצית השנה שקדמה לה ואת ימיה הראשונים, ויש בה גם פרקים שעוסקים בצה"ל שלפני המלחמה - במשמעת, בתורת הלחימה ובהתרופפות הערכים. כל אלה לא עניינו כבר בשעתם את הציבור, שבעיקר חיפש אשמים ורצה לראות אותם נענשים. מכיוון שאחרי דו"ח הביניים ומסקנותיו האישיות החליטה הוועדה להתרכז בחקירת אירועי המלחמה ומוכנות צה"ל לקראתה, ולהימנע ממסקנות אישיות נוספות כדי שלא לכבול את עצמה בכבלי הפרוצדורה המשפטית (סעיף 15), היא נהייתה לא-רלוונטית וחדלה לעניין את העיתונות ואת הציבור.

במוקד המחקר המוקדם של מלחמת יום הכיפורים עמדו המודיעין, הקונספציה שפיתח על התנאים הנחוצים למצרים על מנת לצאת למלחמה וכישלוננו במתן התרעה. קהילת המודיעין הישראלית ראתה את האפשרות להתפרצות מחודשת של המלחמה כתהליך מעגלי: אחת לכמה זמן סאדאת - בלחץ ראשי צבאו או ביוזמתו - מחליט לחמם את הזירה, יש סימנים המעידים על סכנה של התפרצות, אבל כיוון שהצבאות הערבים נחותים ביחס לצה"ל הוא נמלך בדעתו, נרתע ויורד מן העץ הגבוה שעליו טיפס עד לפעם הבאה; וחוזר חלילה. כך פירש אמ"ן את מחזורי המתיחות בסוף 1971, בסוף 1972, באביב 1973 וערב המלחמה עצמה, וכך גם מפרשים את האירועים רוב החוקרים.

איש בקהילת המודיעין לא ראה את ההתכוננות למלחמה הבאה כתהליך לינארי ועצמאי שאולי אינו דטרמיניסטי לגמרי אבל יש לו נקודת התחלה, כיוון, שלבים, אבני דרך ומועד ליישום. כך הכינו אותה מצרים וסוריה לפחות למן הסתיו של שנת 1972, בלי שישראל הייתה מודעת לכך שאיבדה את כושר ההרתעה שלה. המודיעין לא החמיץ התרעה אחת, אלא שתיים: הוא לא התריע על אובדן ההרתעה של ישראל מול מצרים וסוריה, שחלה כאשר סאדאת קיבל באוקטובר 1972 את ההחלטה לצאת למלחמה בלי תלות בנשק נוסף שיקבל או לא יקבל. המודיעין נכשל בפעם השנייה כאשר התעלם מההתרעות שלא חסרו עד לפרוץ המלחמה ממש, וכישלון זה היה תוצאה של הכישלון הראשון. הכישלון הזה תורץ, בחלקו לפחות, על ידי

ייחוסו להונאה המצרית המוצלחת שקדמה למלחמה.²²

למרות הכישלון הכפול בהתרעה, לא ניתן לתרץ רק בו, ואפילו לא בעיקר בו, את אובדן העשתונות בצמרת צה"ל בפרוץ המלחמה. 300 טנקים, כלומר אוגדה אחת, נחשבו ערב מלחמת ההתשה מספיקים להגן על סיני. מאז חלו שינויים ניכרים בזירה ואצל האויב, אך המספר שהפך מטקטי למאגי נותר קבוע, ולא נבחן בתרחיש של מגננה מול מתקפה מצרית אלא בהתקפות נגד בלבד.²³ ייתכן שאם היו מופעלים בדרך שונה, יכלו 300 הטנקים - אם לא לסכל צליחה מצרית, לפחות לשבש אותה במידה ניכרת. כפי שהדברים התנהלו, הם נלחמו כדי לחבור למעוזים כאשר המצרים צלחו את התעלה בין המעוזים בתרגיל חד-צדדי כמעט ללא אויב.

איש לא ידע לומר מה היה תפקידם של המעוזים במלחמה, ואיש גם לא נתן על כך את דעתו לפניו. התשובה השגורה הייתה - לצפות אל הצד המצרי. מרוב רמפות וסוללות שנבנו מולו, באגפיו ובעורפו, על ידי המצרים ועל ידי צה"ל, ממרבית המעוזים אפשר היה לצפות לטווחים קצרים, לכל היותר, ולראות הרבה חול; וגם את זה במשך מספר מוגבל של שעות בהתחשב בערפילי הבוקר ובשמש אחר הצהריים (בעוד שהמעוזים ורמפות הטנקים נצפו היטב מהסוללות החדשות בצד המצרי). במלחמה גם זה לא היה אפשרי, אבל לא הייתה כל תוכנית מגירה לחילוץ עצמי או לחילוץ בסיוע חיצוני של המעוזים, שהתייתרו ברגע שפרצה מלחמה כוללת. בעיות אלו ורבות אחרות ערב המלחמה ולאחר שפרצה אינן, כמובן, בעיות של מודיעין.

הליקויים, שנמשכו לאורך כל המלחמה, היו בראש ובראשונה בתחומו של הצבא. המדיניות לפני המלחמה - בין אם הייתה נכונה או מוטעית - התבססה על ההנחה שהצבא חזק דיו לממש אותה. אך צה"ל הכזיב. חיל האוויר, שבמשך שנים לפני המלחמה הושקע בו מדי שנה יותר מחצי תקציב הביטחון, היה מצופה להביא (לפחות) חצי מהניצחון. התוצאות, או

22 ארא: Michael I. Handel, *Perception, deception, and surprise: the case of the Yom Kippur War*, Jerusalem, Hebrew University of Jerusalem Leonard Davis Institute for International Relations, 1976; Yigal Sheffy, *Overcoming Strategic Weakness: The Egyptian Deception and the Yom Kippur War*, *Intelligence and National Security*, 21 (5), October 2006, pp. 809-828.

23 ראו, למשל: שאול ברונפלד, "הסדיר יבולום? הארה מחמישה משחקי מלחמה", **בין הקטבים** 13, 2017, עמ' 117-143.

"הדיבדנדות" בלשונו של הרמטכ"ל אלעזר, היו רחוקות מאוד מהציפיות. מדוע הצבא הכזיב נדע רק אם וכאשר ייפתחו הארכיונים בשלמותם, ואז יופרכו הרבה מן הסברות, ההשערות, ההשמצות, תיאוריות הקונספירציה, הפרסומים הבררניים של תעודות ופרוטוקולים, וההדלפות החלקיות והמגמתיות המלוות אותנו מאז המלחמה.

האופן שבו צפה צה"ל את המלחמה הבאה, בנה את כוחו ונערך לקראתה, קבע את סדרי העדיפויות שלו, עקב אחרי השינויים בצד הערבי והתאים את עצמו אליהם - כל אלה כמעט ולא נחקרו עד עתה, ודאי שלא מחוץ לצבא. בתוך צה"ל החלה הפקת לקחים רצינית רק לאחר שמלחמת לבנון חשפה כי מעט מאוד השתנה בו בעקבות מלחמת יום הכיפורים. בשנות השמונים והתשעים של המאה שעברה נעשתה בצבא עבודה מקיפה ורצינית של הפקת לקחים, שהתרכזת בלקחים מאירועי המלחמה יותר מאשר בלקחי התקופה שקדמה לה, באופן שבו הוכן צה"ל למלחמה ובתהליכים שעבר בין המלחמות. העיתונאי שלמה נקדימון כתב כבר בשנת 1982 את "סבירות נמוכה: סיפור הדרמה שקדמה למלחמת יום הכיפורים ומה שאירע בעקבותיה", ספר הנמצא אי שם בין ספרות האפולוגטיקה למחקר ראשוני.²⁴ במסגרת ספרות המחקר על התקופה שקדמה למלחמה הופיע ראשון ספרו של אלוף (במיל') ד"ר חיים נדל, "בין המלחמות".²⁵

למעשה, עד היום למלחמת יום הכיפורים כמעט אין היסטוריה במובן של מחקר העבר שמקרב לתמונת אמת שלו, להבדיל מתהודה של הזיכרון. כתיבה מחקרית המסתמכת על זיכרונם של עדים - בכתב, בצילום או בתיעוד בעל-פה, ומשמשת לו הד במקום לבחון ולבקר אותו - אינה שונה באופן מהותי מן הזיכרונות עצמם. זיכרונות וסיפורים על מלחמת יום הכיפורים - כתובים, מוקלטים או מצולמים - שנרשמים בשנת 2010 או 2020 הם תעודה מזמן רישומם, לא משנת 1973, למעט תצלומי אוויר ויומנים של רל"שים, קצינים זוטרים או חיילים מן השורה שנרשמו בימי המלחמה עצמם או מייד לאחריה. גם דברים שנרשמו מפי עדים בשנת 1975 או 1976 הם תעודות מלאחר המלחמה ולא מלפניה או ממהלכה. לבד מהליקויים האובייקטיביים - שיבושי זמן, שיבושי מוקדם ומאוחר,

24 שלמה נקדימון, **סבירות נמוכה: סיפור הדרמה שקדמה למלחמת יום הכיפורים ומה שאירע בעקבותיה**, רביבים, 1982.

25 חיים נדל, **בין שתי המלחמות (1967-1973)**, מערכות, 2006.

אגוצנטריות ועוד - הזיכרונות כבר ספוגים בחוכמה שלאחר מעשה, או "אקטיביזם רטרואקטיבי", בסוגסטיות ובאוטו-סוגסטיות מאוחרות ללא יכולת להפריד ביניהם; שלא להזכיר מקרים שבהם לעד הזוכר יש מלכתחילה סיבות להימנע מהזכרת אירועים או מלדייק בפרטיהם. אף על פי כן, חוקרים אינם נזהרים ומשתמשים בהם כאילו היו תעודות אותנטיות לתקופה שעליה הם מספרים, לא לתקופה שבה סופרו. תפקיד ההיסטוריון-החוקר אינו לשמש שופר ומגביר קול לזיכרון אלא להיפך - לפקפק בו ולבדוק אותו, למצוא בו פרצות וסתירות, להשוות אותו לתיעוד על מנת לאשש אותו או לדחות אותו, להוציא את התבן מן הבר ולפסול את השאר.

מכיוון שדו"ח ועדת אגרנט והחומרים ששימשו אותה נגנזו, נאלצו החוקרים הראשונים של תקופת המלחמה להסתמך במידה רבה על הספרות האפולוגטית שנכתבה אחריה. הם השלימו אותה בתיעוד בעל פה שלהם עצמם ושל אחרים ובתיעוד אקראי ובררני (סלקטיבי) שהשיגו בכוחות עצמם, לרוב בלי יכולת לחשוף את מקורותיהם. כמו הספרות האפולוגטית התרכזו גם הם בשאלות האחריות והאשמה והתמקדו באמ"ן ובראשו, אלי זעירא. חלוץ המחקר האקדמי של המלחמה ואחד מן הבולטים שבחוקריה היה אורי בר-יוסף. ספרו הראשון על המלחמה, "הצופה שנרדם", הוא כתב אשמה נגד זעירא ונותן לקורא את הרושם שאילו רק היה עומד בראש אמ"ן מישהו אחר, הנסיבות שבהן פרצה המלחמה היו שונות לחלוטין. זעירא אמנם נושא על כתפיו נטל כבד של אחריות, אך יש לו לא מעט שותפים למשא.²⁶

ההתמקדות במודיעין כסוגיה העיקרית בספרות האפולוגטית ובספרות המחקרית שנשענה עליה משכה את הדיון לעיסוק רב-שנים בסוגיות משנה ובאירועים פרטניים וגרמה לטשטוש התמונה הכללית של נסיבות פרוץ המלחמה. חברי ועדת אגרנט הצביעו בדו"ח שלהם על "הקונצפציה המודיעינית" כאם כל חטאת בכל הנוגע להתרעה. הקונספציה התבססה על ההנחה שההפצצות בעומק מצרים בחודשים ינואר-מארס 1970 הן שגרמו למצרים לחדול ממלחמת ההתשה ולבקש הפסקת אש; ולכן כל עוד לא תהיה למצרים תשובה להפצצות בעומק שטחה, היא לא תחדש את האש. תשובה כזו נראתה לאמ"ן במטוסים בעלי טווח וכושר נשיאה

26 אורי בר-יוסף, **הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה**, זמורה-ביתן, 2001.

שיאפשרו למצרים לתקוף מטרות אזרחיות או שדות תעופה בעומק ישראל. לסורים אמנם הייתה יכולת לתקוף מטרות כאלו, אבל החלק השני של הקונספציה קבע שסוריה לא תצא למלחמה בישראל לבדה, ללא מצרים. חלק נכבד מן הספרות האפולוגטית שנכתבה על ידי אנשי אמ"ן הוקדש לניתוח הקונספציה ומקורותיה.²⁷

משמעותו של המושג "קונספציה" הורחבה במרוצת השנים שלאחר המלחמה לנושאים רבים שאין להם דבר וחצי דבר עם משמעותו המקורית. אין אפשרות מעשית לקיים תהליך חשיבה מסודר בלעדית, והבעיה לפני מלחמת יום הכיפורים לא הייתה בעצם קיומה, אלא בהנחות היסוד שלה ובהיעדר מעקב מתמיד אחרי תקפותן, במיוחד במהלך שנת 1973. אחרי המלחמה הפך המושג למילת גנאי, ולמעשה איבד כל משמעות. במקומו ולצדו התחילו חוקרים לעסוק בשתי "פוליסות הביטוח" – זו של המוסד כביכול, הסוכן אשרף מרואן (שלא היה סוכן התרעתי, וכוחו היה בתחומים אחרים), חתנו של גמאל עבד אל-נאצר ומקורבו של סאדאת, וזו של אמ"ן, שזכתה לכינוי "האמצעים המיוחדים". זעירא נכנס לעימות אישי עם ראש המוסד לאחר שהגדיר את מרואן "סוכן כפול", ואילו צבי זמיר מצדו האשים את זעירא בחשיפת זהותו של המקור ורמז לכך שהיא שהביאה למותו המסתורי בשנת 2007.²⁸

ניצני המחקר הארכיוני

בראשית שנות האלפיים הופיעו ספרים אחדים המהווים ניצנים ראשונים של מחקר היסטורי ארכיוני, אך אלה עדיין בגדר ניצנים בלבד. ד"ר יוסף בן-ארי הרחיב בעבודת הדוקטורט שלו את המסגרת של מעצבי התפיסה הישראלית את הסכסוך מן המודיעין אל האקדמיה, והתרכז בעיקר בניתוח כתביהם ודבריהם של שמעון שמיר, יהושפט הרכבי וברנרד לואיס היהודי-אמריקאי. מסקנתו הייתה שאנשי האקדמיה הגזימו בהשפעתם על יצירתה של תמונת הסכסוך הישראלי-ערבי אצל אנשי המודיעין, ואילו

²⁷ יואל בן-פורת, נעילה: סיפור ההפתעה של מלחמת יום הכיפורים, עידנים, 1991; אלי זעירא, מיתוס מול מציאות: מלחמת יום הכיפורים – כישלונות ולקחים, משכל, 2004; אריה שלו, כישלון והצלחה בהתרעה: הערכת המודיעין ערב מלחמת יום הכיפורים, מערכות, 2007.

²⁸ אורי בר-יוסף, המלאך: אשרף מרואן, המוסד והפתעת מלחמת יום כיפור, זמורה ביתן, 2010; צבי זמיר, בעיניים פקוחות: ראש המוסד מתריע, האם ישראל מקשיבה?, כנרת, זמורה-ביתן, 2011.

האחרונים הפריזו בהמעטתם אותה. העבודה עצמה לא התפרסמה.²⁹

במסגרת המחלקה להיסטוריה בצה"ל נכתב המחקר המקיף הראשון על המלחמה על ידי אלחנן אורן, אלא שפרסומו התעכב שנים רבות בגלל לחצים של מעורבים ב"מלחמות הגנרלים" שהתנהלו בחזית הדרום בימי המלחמה. ספרו של אורן היה התיאור המלא והמוסמך הראשון של המלחמה, אלא שבעת פרסומו הוא כבר התיישן וקמו לו בינתיים מתחרים. ד"ר עמירם אזוב ערך מחקר מקיף שנמשך שנים אחדות על חזית הדרום במלחמה. שני כרכים מצונזרים מאוד של המחקר הזה התפרסמו בספרים לציבור הרחב ועסקו במערכת הצליחה ובקרבות ממערב לתעלה. לאחרונה החליטה המחלקה להיסטוריה לפרסם את המחקר במלואו בשלושה כרכים, שהראשון בהם כבר יצא לאור.³⁰ הקרבות בחזית רמת הגולן נחקרו במחלקה פחות מאלה שבחזית המצרית, והמחקרים שנכתבו התרכזו בעיקר בקרבות המגננה, בנפילת החרמון ובכיבושו מחדש. מחקר ראשון על המערכה ברמת הגולן נעשה בשנות השמונים על ידי צבי עופר במסגרת המחלקה להיסטוריה בצה"ל ולא פורסם. שנים רבות לאחר מכן התפרסם ספרו של אבירם ברקאי "על בלימה", ואחריו אוסף המאמרים בעריכת דני אשר, "הסורים על הגדרות". אילן סהר, קמ"ן חטיבה 7 במלחמה, כתב במסגרת המחלקה על חלקה של החטיבה בקרבות, והמחקר המקיף על נפילת החרמון וכיבושו מחדש נכתב על ידי משה גבעתי. בימים אלה נכתבות במחלקה עוד כמה עבודות המכוונות לסגור את הפער בין שתי החזיתות.³¹

היקף המחקר על זרועות הים והאוויר לקראת המלחמה ובמהלכה מצומצם במידה רבה. בתוך ענף היסטוריה של חיל האוויר נכתבו בעשורים

29 יוסף בן-ארי, "תשומת מומחי אקדמיה לעיצוב והפצת התפיסה הישראלית את הסכסוך עם הערבים, בתקופה שבין סיום מלחמת ההתשה (אוגוסט 1970) ובין מלחמת יום הכיפורים (אוקטובר 1973)", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה: הפקולטה למדעי הרוח, תשס"ד - 2004.

30 עמירם אזוב, **בלימה: הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים 6-7 באוקטובר 1973**, מודן, 2023. עמירם אזוב, **מגנה - הלחימה בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים 9-14 באוקטובר 1973**, מודן, 2023. כמו כן, ד"ר אזוב הוציא לאור שני ספרים נוספים שאינם במסגרת המחלקה להיסטוריה: עמירם אזוב, **צליחה: 60 שעות באוקטובר 1973**, דביר, 2011; עמירם אזוב, **הכרעה: מי ניצח במלחמת יום הכיפורים?**, דביר, 2020.

31 מחקרים אחרים שפורסמו בנושא: אבירם ברקאי, **על בלימה: סיפורה של חטיבה 188 במלחמת יום כיפור**, מעריב, 2009; דני אשר (עורך ראשי), **הסורים על הגדרות: פיקוד הצפון במלחמת יום הכיפורים**, מערכות, 2008; פסח מלובני, **מצפון תפתח הרעה: צבא סוריה - עלילותיו ומלחמותיו - מבט מדמשק**, אפי מלצר, 2014 (מלובני, **מצפון תפתח**).

הראשונים לאחר המלחמה כמה עבודות שסיפקו בעיקר נתונים כמותיים על פעולותיו במלחמה: מספרי גיחות ותוצאותיהן, הפלות מטוסים ופגיעות בהם, ניתוח הפגיעות והשפעתן וכו', אך מעט מאוד נכתב על מה שמעל לרמה הטכנית והטכנו־טקטית, ובהיעדר כתיבה כזו גם התועלת במה שנכתב הייתה פחותה מכפי שהייתה עשויה להיות.

בשני העשורים הראשונים של המאה ה-21 הופיעו כמה ספרי זיכרונות של ראשי חיל האוויר ומפקדי יחידות, מקצתם אפולוגטיים ומקצתם ביקורתיים. יפתח ספקטור כתב רומן בדיוני שהתבסס על ניסיונו וחוויותיו כמפקד טייסת במלחמה, ומאוחר יותר גם אוטוביוגרפיה, ובשניהם מתח במרומז ובמישרין ביקורת חריפה על הנהגת חיל האוויר ותפקודה במלחמה ובמיוחד על מפקד החיל, בני פלד.³² באותה שנה הופיע ספרו של ד"ר שמואל גורדון, "שלושים שעות באוקטובר", מחקר שהתמודד ביסודיות עם ההחלטות המרכזיות על הפעלת חיל האוויר שהתקבלו במטכ"ל ובמפקדת החיל ב-30 השעות הראשונות למלחמה, כלומר ב-6 וב-7 באוקטובר 1973. למרות היותו קצין מילואים בכיר בחיל האוויר, היה מחקרו של גורדון מחקר חיצוני וביקורתי ראשון על התנהלות החיל בפרוץ המלחמה ונשען על אוסף מקורות רחב ומגוון, ולא רק על דברי עדים והדלפות של מסמכים סלקטיביים.³³

גולת הכותרת של הכתיבה על המלחמה במחלקה להיסטוריה הוא מחקרו של ד"ר שמעון גולן על קבלת ההחלטות בפיקוד העליון ערב המלחמה ובמהלכה; מפעל תיעודי מונומנטלי, שהדורות הבאים של חוקרי המלחמה לא יוכלו לגשת לנושא בלעדיו. מול המבט מעל, שנותן גולן מעמדת הפיקוד העליון, ניצבים שני מחקרים חדשים יותר שמביטים על המלחמה מלב הדיונות בסיני. אחד הוא ספרו של עודד מגידו, "חמוטל ומכשיר לא בדינו", על קרבות אוגדת אריאל שרון בסיני מ-8 עד 10 באוקטובר 1973, ובקרוב תתפרסם גם עבודת הדוקטור שלו העוסקת בהכנת הצבא למלחמה ובהמשך קרבותיה של האוגדה עד ל-14 באוקטובר, ומסתיימת ערב מערכת הצליחה. הספר השני - מונומנטלי לא פחות מזה של גולן אף כי בדרך שונה - הוא ספרו של ד"ר מנחם בן-שלום על קורותיה של חטיבה 600

³² יפתח ספקטור, **חלום בתכלת שחור**, כתר, 1991; יפתח ספקטור, **בקול רם וברור**, ידיעות ספרים, 2008.

³³ שמואל גורדון, **30 שעות באוקטובר - החלטות גורליות: חיל האוויר בתחילת מלחמת יום כיפור**, ספריית מעריב, 2008.

במלחמה. זה מחקר מופת בהיסטוריה חברתית ופסיכולוגית, לא פחות ואולי אף יותר מאשר בהיסטוריה צבאית.³⁴

המחקר הראשון על הקרבות שנכתב ופורסם מחוץ למסגרת צה"ל לפני שני האחרונים היה ספרו של אלוף (במיל') ד"ר עמנואל סקל, שבחן את תפיסת "הסדיר יבלום" שהייתה מקובלת בצה"ל עד המלחמה (אוגדות המילואים נועדו בתכנוני פיקוד הדרום להתקפות הנגד ולצליחת התעלה), ובתוך כדי כך תיאר וניתח את קרבות הבלימה בגזרה הדרומית של התעלה. מחקרו של סקל אמנם כללי ומקיף, אך ניכרת בו נקודת מבטו של מג"ד בקו התעלה שספג את מכת הפתיחה המצרית ואת ההפתעה על כל השלכותיה.³⁵

בשנת 2021 התפרסמו שני מחקרים שערערו מן היסוד מוסכמות רבות שהיוו את היסוד לתמונת המלחמה שנוצרה בצבא ובציבור במשך קרוב ל-50 שנה. האחד הוא ספרי "רהב", שעוסק בדרכה של ישראל אל המלחמה; ומסיבות מובנות לא אתייחס אליו במאמר זה. השני הוא ספרו של אורי בר-יוסף, מחלוצי המחקר על המלחמה ואחד מחוקריה המובהקים, "מלחמה משלו". לטעמי זהו ספרו החשוב והטוב ביותר על המלחמה, גם אם אינו חף מליקויים (מי בכלל חף מהם) ובראשם ההתמקדות המופרזת בבני פלד ובאישיותו, המזכירה את הדרך שבה נהג באלי זעירא בספרו "הצופה שנרדם". חשובה יותר מן ההפרזה הזאת היא חשיפתו של בר-יוסף את חוסר ההבנה של צמרת חיל האוויר במלחמה את הפער העצום בין המלחמה שחזה החיל כמלחמה העתידה והכנותיו לקראתה לבין המלחמה, השונה לגמרי, שהתנהלה במציאות של אוקטובר 1973. הספר התקבל בביקורת חריפה מצד ותיקי חיל האוויר, אבל תשובתו המנומקת של המחבר הפריכה את רוב טיעוניהם.³⁶

הזירה הימית משכה פחות תשומת לב בהיסטוריוגרפיה של המלחמה, כי חיל הים היה ההפתעה לטובה של המלחמה ונחל בה בעיקר הצלחות. התפרסמו לא מעט זיכרונות, אך התהודה שלהם הייתה מועטה. יוצא מכלל זה ספרו האוטוביוגרפי של מפקד זירת ים סוף, זאב אלמוג, ששייך

34 עודד מגידו, **חמוטל ומכשיר לא בדינו: קרבות "חמוטל" ו"מכשיר" במלחמת יום הכיפורים**, דביר, 2019; מנחם בן-שלום, **השעות, יומן מלחמה: חטיבה 600 במלחמת יום הכיפורים**, הוצאה עצמית, 2019.

35 עמנואל סקל, **הסדיר יבלום? כך הוחמצה ההכרעה בסיני במלחמת יום הכיפורים**, ספריית מעריב, 2011.

36 אורי בר-יוסף, **מלחמה משלו: חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים**, דביר, 2021.

לקטגוריית ספרי האפולוגטיקה לא בגלל חלקו העוסק במלחמה (שבה אין לחיל הים מה לתרץ ועל מה להתנצל), אלא בשל החשבוניות שמנהל המחבר עם כל מי שחלקו על דעתו לפניה ואחריה.³⁷

מקורות שאינם ישראליים ושירת את ההיסטוריוגרפיה הישראלית

מחקר של מלחמה חייב להתייחס (במידת האפשר, בהתחשב בכללים השונים בכל מדינה לפתיחת הארכיונים שלה או לאי־פתיחתם) לכל הצדדים שהיו מעורבים בה. ההיסטוריה שנכתבה "מעברה השני של הגבעה" עברה תהליכים דומים לזו של ההיסטוריוגרפיה הישראלית, ורק בשנים האחרונות החלה לצאת משלב הזיכרונות. אין לנו כמעט מקורות על הצבא הסורי, למעט היסטוריה רשמית וזיכרונותיו של גנרל מוצטפא טלאס. אלה הם שני המקורות העיקריים, וכמעט היחידים, לפרקים העוסקים בתקופת בין המלחמות ובימי המלחמה בספרו של פסח מלובני, "מצפון תיפתח הרעה". הצד המצרי הקדים את הסורים גם בפרסום זיכרונות וגם במחקר, עלה עליהם בכמות ונמשך באופן כמעט שוטף. פיזור הניצחון (היפוכה של ספרות המחדל הישראלית) הופיע מייד לאחר המלחמה. בתחילת 1974 פורסם במצרים הספר "מלחמת רמדאן", ובמאי כבר הייתה גרסה מתורגמת לעברית בפרסום של יחידת חצב של חיל המודיעין. באמצע שנות השבעים הופיעה מהדורה אנגלית גלויה של "מלחמת רמדאן", ואחריה "הדרך לרמדאן" של מוחמד חסנין הייכל.³⁸ בסוף שנות השבעים החל פרק האפולוגטיקה, עם פרסום התרגום לעברית של האוטוביוגרפיה של סאדאת. בהמשך הופיעו זיכרונותיהם על התקופה של הרמטכ"ל שאזלי (1986) ושל סגנו ומחליפו עבד אל־מונעים גמסי (1993). כל הספרים האלה התרכזו בימים הראשונים של המלחמה, ומבחינת המנהיגות המצרית כמעט אפשר לומר שהיא הסתיימה ב־9 באוקטובר...³⁹

37 זאב אלמוג, **מפקד שייטת 13: הפלגות חיי**, כנרת, זמורה דביר, 2014.

38 חסן אל־דדרי, טה אלמג'דוב וצ'יא' אלדין זהדי, **מלחמת רמדאן: הסיבוב ערבי־ישראלי הרביעי, אוקטובר 1973**, פברואר 1974, מהדורה מתורגמת של יחידת חצב (פנימית), מאי Muhammad Hasanayn Haykal, *The road to Ramadan*, New York, Ballantine 1974 Books, 1976.

39 אנואר סאדאת, **סיפור חיי**, עידינים, 1978; סעד אלדין שאזלי, **חציית התעלה**, משרד הביטחון, 1987; Mohammed Abdel Ghani El-Gamasy, *The October War: memoirs of Field Marshal El-Gamasy of Egypt*, The American University of Cairo Press, Cairo 1993.

ההיסטוריוגרפיה הישראלית נשענה בהתייחסותה למצרים בעיקר על הספרים האלה. שנים אחדות לפני שהתפרסמו הספרים הראשונים של חוקרים ישראלים, תורגם לעברית ופורסם ספרו של חסנין היכל "הספינקס והקומיסר", שסקר את התפתחות הקשרים בין ברית המועצות ובין העולם הערבי ובמיוחד עם מצרים.⁴⁰ העבודה המחקרית הישראלית הראשונה, ספרו של דני אשר "לשבור את הקונספציה", נשענה על מסמכי שלל שמיעוטם היו מבצעיים ורובם עסקו בבניין הכוח ובתורה המצרית לקראת המלחמה.⁴¹ אשר ייחס חשיבות רבה להשפעה הסובייטית על בניין הכוח המצרי, וספרים אחדים שהופיעו אחרי ספרו, כמו "מבצע קווקז" של דימה אדמסקי, "דגל אדום מעל הים התיכון" של פסח מלובני ו"חומת סואץ" של בוריס דולין, עסקו בסיוע הסובייטי למצרים בזמן מלחמת ההתשה ואחריה. מלובני כתב גם את הספר היחיד בעברית מנקודת מבטו של הצבא הסורי על המלחמה.⁴² שלושה ספרים מצריים נוספים נמצאים בדרך לפרסום בעברית וצפויים להשפיע השפעה עמוקה על ראיית הצד המצרי במלחמה. זיכרונותיו של אדמירל פהמי וספרו של חאפז איסמאעיל כבר נזכרו לעיל, ועליהם יש להוסיף את חיבורו של דורון סקל על ההכנות האזרחיות של מצרים למלחמה.

מצבו הנוכחי של מחקר המלחמה

מלחמת יום הכיפורים מתקרבת לציון שנת ה־50 שלה, אבל המחקר ההיסטורי של המלחמה נמצא עדיין בראשיתו. רוב מה שנכתב עד לאחרונה עליה ועל הרקע שקדם לה, "מלמעלה", מנקודת המבט של הפיקוד העליון, מפקדות הזרועות והפיקודים המרחביים ו"מלמטה", משדות הקרב ומזירות הלחימה, אינו היסטוריה אלא נשען בעיקר על זיכרונות ועדויות גם אם הוא מחקר היסטורי לכאורה. ככלל, ולא רק במקרה של מלחמת יום הכיפורים, זיכרון אינו חיפוש האמת אלא ההיפך מזה. הזוכר

40 מוחמד חסנין הייכל, **הספינקס והקומיסר: עלייתה ושקיעתה של ההשפעה הסובייטית בעולם הערבי**, עם עובד, 1981.

41 דני אשר, **לשבור את הקונספציה**, מערכות, 2003.

42 דימה אדמסקי, **מבצע קווקז: ההתערבות הסובייטית וההפתעה הישראלית במלחמת ההתשה**, מערכות, 2006; מלובני, **מצפון תפתח: פסח מלובני, דגל אדום מעל המזרח התיכון: המעורבות הצבאית הסובייטית באזור בתקופת ברית המועצות בשנים 1955-1991 וסיפורה של "מסרגה" ביחידה 8200**, אפי מלצר, 2017.

יודע את האמת מלכתחילה, ואל תבלבלו אותו עם עובדות - הוא היה, הוא ראה, הוא שמע ולעיתים הוא גם עשה. הוא רואה את תפקידו בקידוש וביצור מה שהוא זוכר. זיכרונות מלחמת יום הכיפורים אינם יוצאים מן הכלל הזה. רוב הזוכרים בטוחים כבר יובל שנים שהם יודעים מה היה; יש להם הסברים לכל דבר, והם לא ישתכנעו גם אם יראו להם באותות ובמופתים שיש בהסבריהם "חורים", סתירות, דברים שאינם מתקבלים על הדעת או סתם אי-ידיעה ו/או אי-הבנה של העובדות. המחשה טובה לכך היא תגובותיהם של ותיקי חיל האוויר לספרו של אורי בר-יוסף על החיל במלחמה.

במקרה המסוים של מלחמת יום הכיפורים, למגבלות הזיכרון האישי מצטרפות מניפולציות שנעשו ועדיין נעשות במסגרת זיכרונם האישי של מי שחוו אותה ובמה שמכונה עיצוב זיכרון קולקטיבי. הראשונה, ואחת הבולטות שבהן, הייתה כתב המינוי שניסחה הממשלה לוועדת אגרנט סמוך להפסקת האש. ההחלטה על הקמתה הגבילה אותה לחקירת מה שממילא לא ניתן היה להסתיר: כולם שמעו את הצפירה בשעה 14:00 ולא היה טעם להתכחש להפתעה; ולכן היה על הוועדה לבדוק את הידיעות שהתקבלו או הושגו לפני המלחמה ואת צעדי הכוננות שננקטו בעקבותיהן. מכיוון שהמלחמה פרצה בהפתעה ויצרה הלם, היו תקלות בימי הלחימה הראשונים שגם אותן אי-אפשר היה להסתיר (מעוזים נפלו, שבויים צולמו), ולכן היה על הוועדה לבדוק את התנהלות הקרבות "בשלב הבלימה" בלי להגדיר עד מתי נמשך השלב הזה. מאות אלפי אנשי מילואים הגיעו למחסני החירום ומצאו בהם חוסרים כמותיים וליקויים איכותיים בהיקף שגם אותו אי-אפשר היה להסתיר, ולכן הוטל על הוועדה לבדוק את "היערכותו של צה"ל למלחמה בדרך-כלל". הכוונה המקורית הייתה לבדוק את מערך מחסני החירום וכשירותו, אך תוך כדי עבודתה הוועדה הרחיבה כוונה זו במעט. כל השאר לא נחשב טעון חקירה, והמסר היה ברור: מתום שלב הבלימה ואילך (9 באוקטובר 1973) הדברים התנהלו כהלכה, שלא להזכיר את אלה שטוענים עד היום כי המלחמה הייתה ניצחוננו הגדול ביותר של צה"ל.

אלא שדבר כמעט לא היה "בסדר": המתקפה של אוגדה 210 ברמת הגולן, קרבות חטיבה 14 בליל צליחת התעלה, הקרב של גדוד 890 בציר "טרטור 42" בואכה החווה הסינית, כיבוש החרמון והקרב בעיר סואץ לא התנהלו בשלב הבלימה ולא בנסיבות של הפתעה. כולם היו עקובים מדם, רצופים

שגיאות בתכנון, בהכנה ובביצוע, ורחוקים מאוד מלהתנהל "בסדר". המתקפה ברמת הגולן נמוגה לפני שהשיגה את יעדיה, מערכת הצליחה הסתבכה והתעכבה הרבה מעבר למתוכנן, הכניסה לעיר סואץ הייתה מפלה, וצה"ל הגיע לקילומטר ה-101 מותש ובסדר כוחות מדולדל לא פחות מן הצבא המצרי. כל אלה לא אירעו בשלב הבלימה תחת הלם ההפתעה ואובדן העשתונות בעקבותיה. בשתי הזירות נמשכה המלחמה במלחמות התשה שהראו כי רצון הלחימה של הערבים לא נשבר. אין די בתירוצים כמו "ערפל הקרב" כדי להסביר אותם, והם אינם שייכים לוויכוח על גבולות הגזרה וחלוקת האחריות בין הדרג המדיני לדרג הצבאי, שמעסיק את ספרות האפולוגטיקה על המלחמה ואת המחקר המבוסס עליה. בניגוד לתמונת ההכרעה והניצחון הצבאי שניסתה הספרות האפולוגטית לתאר, כל מה שאירע בקרבות האלה, ובנוספים שייחשפו ככל שתימשך פתיחת החומר הארכיוני לחוקרים ולציבור, היה נחלתו של הצבא בלבד.

